

Magdalena Zawadzka

Uniwersytet Warszawski

m.zawadzka@uw.edu.pl

ORCID: 0009-0005-6581-8377

CASUS SEPTIMUS, ULTIMUS, LOCALIS, POSITIVUS – OKREŚLENIA MIEJSCOWNIKA W ŁACIŃSKOJĘZYCZNYCH GRAMATYKACH JĘZYKA POLSKIEGO

Język łaciński odgrywał w dawnym piśmiennictwie naukowym podwójną rolę: był uniwersalnym językiem nauki obecnym w szkołach i na uczelniach, językiem podręczników i rozpraw naukowych dotyczących nie tylko szeroko pojętej humanistyki, lecz także nauk przyrodniczych i ścisłych. W badaniach językoznawczych pełnił też znacznie donioślejszą funkcję. Często stanowił punkt odniesienia przy omawianiu zjawisk obecnych w innych językach, a łacińska terminologia gramatyczna towarzyszy nam do dziś bądź to w formach oryginalnych, bądź zaadaptowanych przez języki nowożytne niemal dosłownie lub jako formy rodzime będące kalkami semantycznymi z łaciny (jak np. dawne nazwy polskich przypadków albo niektórych przypadków w języku rosyjskim).

Niniejszy artykuł stanowi próbę przedstawienia trudności wynikających z dążenia do wpisania zasad innego języka w łacińskie ramy. Jako materiał do badań posłużyło pięć podręczników języka polskiego napisanych po łacinie w drugiej połowie XVI wieku i w wieku XVII. Są to: *Polonicae grammatices institutio* Piotra Statoriusa-Stojeńskiego (Stat/1568), *Compendium linguae Polonicae* Mikołaja Volckmara (Vol/1612), *Grammatica seu institutio Polonicae linguae* Franciszka Meśnińskiego (Men/1649), *Compendiosa linguae Polonicae institutio* Jana Karola Woyny (Woy/1690) i *Tractus ad compendiosam cognitionem linguae Polonicae* Bartłomieja Kazimierza Malickiego (Mal/1699)¹. Łacińskojęzyczne podręczniki języka polskiego, jak np. ten autorstwa Statoriusa-Stojeńskiego, powstawały na użytek cudzoziem-

¹ Skróty oznaczające autorów i rok wydania dzieła są tożsame z zastosowanymi w bazie *Słownika historycznego terminów gramatycznych* (cytowanego dalej jako SHTG <https://shtg.uw.edu.pl>). Jeśli dane dzieło nie zostało uwzględnione w SHTG, jak ma to miejsce w przypadku *Tractus...* Malickiego, skrót utworzony jest analogicznie przez podanie trzech pierwszych liter nazwiska autora i roku wydania dzieła.

ców osiedlających się na ziemiach Polski lub podróżujących w interesach² albo, jak w przypadku *Compendiosa linguae Polonicae institutio*, były używane w szkołach, w których obowiązującym językiem wykładowym była łacina³. Niezależnie od tego, dla kogo były pisane, miały charakter praktyczny i próżno szukać w nich wyczerpującego i systematycznego wykładu gramatyki polskiej. Często niektóre kwestie (zwłaszcza te, które dotyczą części mowy czy podstaw składni) kwitowano stwierdzeniem *ut in Latina (lingua) 'tak jak w łacinie'*, albo odniesieniem do praktyki językowej *usus docebit 'użycie wskaże'*.

Można przypuszczać, że autorzy przytaczanych tu gramatyk znali lepiej łacinę niż język polski, a już z całą pewnością mieli większą świadomość jej struktury gramatycznej, gdyż była ona wówczas nieodzownym elementem kształcenia od najmłodszych lat. W żadnej z wymienionych gramatyk nie wprowadza się też istniejących już wtedy i zdobywających popularność polskich terminów gramatycznych, a jedynym kontaktem czytelnika z polszczyzną były paradygmaty odmian i przytaczane przykłady.

Konsekwencją wyłącznego stosowania łaciny w opisie gramatyki polskiej jest problem terminologiczny, który pojawia się wtedy, gdy charakter opisywanego zjawiska jest różny w łacinie i języku polskim. W takiej sytuacji tradycyjna łacińska terminologia może okazać się niewystarczająca. Jako przykład przeanalizujemy system przypadków w łacinie i polszczyźnie. Należy zwrócić uwagę na to, że stosowana obecnie w gramatykach kolejność przypadków, w której wołacz/*vocativus* zajmuje ostatnią pozycję, jest stosunkowo nowa⁴, wcześniej zaś był on na ogół przypadkiem

Tabela 1. System przypadków w języku praindoeuropejskim, łacińskim i polskim

język praindoeuropejski (rekonstrukcja)	łacina	język polski (Kop/1817)
nominativus	nominativus	mianownik
genetivus	genetivus	dopełniacz
dativus	dativus	celownik
accusativus	accusativus	biernik
vocativus	vocativus	wołacz
ablativus	ablativus	narzędnik
instrumentalis	(szczątkowy locativus)	miejsownik
locativus		

² Por. przedmowa do gramatyki Statoriusa-Stojeńskiego dostępna w: <http://gramatyki.uw.edu.pl/book/168>. Kwestię tę poruszała także w swoim artykule Anna Dąbrowska (Dąbrowska 2018).

³ Podręcznik Woyny był obowiązkowym podręcznikiem języka polskiego w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku (por. <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/261>).

⁴ Wołacz jest przypadkiem piątym jeszcze w gramatyce szkolnej Kryńskich z 1917 roku (por. Deyk-Zięba 2020: 70).

piątym, zajmując miejsce po bierniku, zaś przed ablatywem, a w odniesieniu do polszczyzny – przed wywodzącymi się zeń przypadkami polskimi⁵.

Jak widać, większość przypadków polskich pokrywa się z przypadkami łacińskimi. Problematyczny może okazać się tu miejscownik, którego łacina zwykle nie wyodrębniała jako osobnego przypadku. *Locativus* zachował się w łacinie klasycznej jedynie w szczątkowej formie widocznej głównie w składni nazw miast i, w odróżnieniu od obecnych w definicjach polskiego miejscownika wymogów odnoszących się do jego łączliwości z przyimkami, łaciński *locativus* występował bezprzyimkowo. *Ablativus* natomiast łączył w sobie funkcje zarówno polskiego narzędnika, miejscownika jak i odnotowywanego również w dawnych gramatykach polskich tak zwanego ablatywu właściwego (Wikarjak 1992: 109–112).

Tabela 2. Łaciński *ablatus* i jego funkcje

ABLATIVUS	separationis (oddzielenia)	ablatus separationis (ablatus właściwy)
	originis (pochodzenia)	
	comparationis (porównania)	
	sociativus (towarzysza)	narzędnik
	modi (sposobu)	
	qualitatis (jakości)	
	instrumenti (narzędzia)	
	rei efficientis/auctoris (wykonawcy)	
	causae (przyczyny)	
	pretii (ceny)	
	respectus/limitationis (względę/ograniczenia)	
	mensurae (miary)	
	loci (miejsca)	
	temporis (czasu)	

Powyższe zestawienie ukazuje wyraźnie, jak wieloznacznym przypadkiem jest łaciński *ablatus*. Nie dziwi zatem fakt, że to, co w łacinie wyrażano jedną formą gramatyczną, w języku polskim trzeba było oddać trzema formami o różnych zakończeniach. Trzema, bo niełatwo było przywiązanym do łacińskiego wzoru gramatykom rozstać się z tzw. ablatywem właściwym, oznaczającym oddzielenie czy oddalenie. Stąd we wzorach odmian obok form narzędnika i miejscownika poja-

⁵ Na arbitralność w kwestii kolejności przypadków zwrócił uwagę Witold Mańczak, zestawiając w tabeli kolejność przypadków polskich u Grappina, Klemensiewicza, Łosia, Schenkera i Szobera (Mańczak 1967: 284).

wiały się przy ablatywie też wyrażenia przyimkowe z przyimkami *od* czy *z*, a różniące się morfologicznie formy wymagały przecież odrębnej nazwy.

W następnej części artykułu zostaną przeanalizowane występujące u autorów poszczególnych gramatyk łacińskie terminy określające polskie przypadki wywodzące się z ablatywu, a zamieszczone teksty źródłowe ukażą, jak wspomniani gramatycy definiowali narzędnik i miejscownik.

1. PIOTR STATORIUS-STOJEŃSKI

Statorius-Stojeński, przybliżając czytelnikowi łaciński system przypadków, pisze:

Oprócz sześciu przypadków wspólnych z pozostałymi językami mają Polacy przypadek, który nazywam siódmym (*septimus*). Jego znaczenie jest takie same, jak łacińskiego ablatywu, który nazywają *instrumentalis*, chociaż ma również inne zastosowanie, jak wskaże jego użycie⁶ (Stat/1568: [52], tłum. M.Z.).

Na podstawie powyższej wzmianki trudno wywnioskować, jakie „inne zastosowanie” może mieć *casus septimus*, ale zakładamy się, że skoro Statorius wyodrębnił *instrumentalis* i rozszerza jego zastosowanie, to prawdopodobnie określenie to obejmuje również miejscownik, a *ablativus* mieszczący się w sześciu przypadkach wspólnych z pozostałymi językami to *ablativus* właściwy.

Znacznie istotniejsze dla naszych rozważań są jego uwagi o ablatywie (*appendix de ablativo*) (Stat/1568: [77]). Autor podkreśla w nich fakt, że *ablativus* ma różne końcówki, a także dzieli go na 3 grupy.

Ablativus proprie sic dictus, czyli tzw. *ablativus* właściwy, oznaczający oddzielenie (łac. *ablativus separationis*). *Masz to dobrodziejstwo od pana mego, ablativus secundus*, który nazywa *casus septimus*, jest odpowiednikiem łacińskiego ablatywu w funkcji *instrumentalis* (czasem *prosecutivus*). Jako ostatni wymienia *ablativus, quo (Poloni) utuntur cum verbis aliquid alteri inesse vel in altero fieri significantibus* ‘którego Polacy używają z czasownikami oznaczającymi, że coś w czymś się znajduje albo dzieje’ (łac. *ablativus loci*). We wspomnianym passusie o ablatywie Stojeński nie nazywa w żaden sposób ostatniego typu, natomiast w uwagach do odmiany deklinacji żeńskiej pojawia się określenie *ablativus tertius: desinentia in -dá formant Dativum et Ablativum tertium singularem in -dzie/ Wodá/Wodzie, Trzodá/Trzodzie* ‘rzeczowniki kończące się na *-dá* tworzą *dativus* i *ablativus tertius* na *-dzie/ Wodá/Wodzie, Trzodá/Trzodzie*’. Określenie *ablativus tertius* w odniesieniu do miejscow-

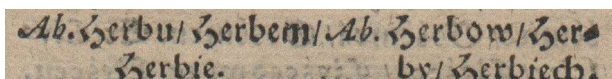
⁶ „Praeter sex casus cum reliquis linguis communes, casum habent Poloni, quem septimum appello, est autem eius significatio eadem, quae ablativi Latini, quem instrumentalem vocant, quamquam et alium usum habet, ut usus docebit” (Stat/1568: [52]).

nika pojawia się u Stojeńskiego kilkakrotnie, można więc wysnuć wniosek, że w obrębie swojej gramatyki traktuje je on jako termin gramatyczny.

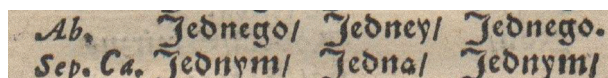
Przy podawaniu paradygmatów odmian podaje natomiast Stojeński wyłącznie termin *ablativus*, umieszczając przy nim trzy końcówki: ablatywu właściwego, narzędnika i miejscownika (por. fot 1).

Wyjątek stanowią liczebniki, przy których osobno odnotowany jest *casus septimus* (por. fot. 2).

Fotografia 1. *Ablativus* w paradygmacie odmiany słowa *herb* w gramatyce Statoriusa-Stojeńskiego (Stat/1568: [55])

Fotografia 2. *Casus septimus* w gramatyce Statoriusa-Stojeńskiego (Stat/1568: [62])

Widzimy tu, że formę ablatywu ogranicza autor do ablatywu właściwego, *casus septimus* zaś dla masculinum i neutrum może pełnić funkcję zarówno narzędnika, jak miejscownika. Dla liczby mnogiej podaje ablativus *jednych*, *septimus jednymi*.

Stojeński, mimo świadomości odrębności semantycznej i morfologicznej polskich przypadków wywodzących się od ablatywu, w kwestiach nazewnictwa jest zachowawczy i bliski łacinie. Miejscownik i narzędnik traktuje raczej jak podtypy ablatywu.

2. MIKOŁAJ VOLCKMAR

Autor *Compendium linguae Polonicae* podobnie jak Stojeński porównuje system przypadków polskich z „innymi językami”, co *de facto* sprowadza się do porównania z łaciną. Choć początkowo określa ich liczbę jako sześć, to w dalszej części wywodu zwraca uwagę na trojaką funkcję ablatywu w polszczyźnie:

Ile przypadków mają Polacy? Sześć, jak inne języki, lecz ponieważ *ablativus* jest trojaki ze względu na różne końcówki w różnych znaczeniach i zastosowaniu, dlatego ogólnie można ich ustanowić osiem: *nominativus*, *genetivus*, *dativus*, *accussativus*, *vocativus* i ablativus właściwy, *ablativus*, który oznacza narzędzie lub towarzystwo, który nazywamy *instrumentalis* i *ablativus*, który oznacza, że coś się w czymś znajduje, który nazwiemy *ultimus* („ostatni”)⁷ (Vol/1612: [22], tłum. M. Z.).

⁷ „Quot casus habent (Poloni)? Sex, ut et aliae linguae, verum quia ablativus triplex est, propter diversas terminationes in alia atque alia significatione et usu, ideo octo in universum constitui possunt, ut sint: nominativus, genetivus, dativus, accussativus, vocativus et ablativus proprie sic dictus. Ab-

W odróżnieniu od Stojeńskiego przy podawaniu paradygmatów odmian Volckmar uwzględnia osiem przypadków, poza sześcioma łacińskimi konsekwentnie podaje także *instrumentalis* i *ultimus*, które traktuje jednak jako podtyp ablatywu, o czym świadczy powyższa wzmianka o trojakim ablatywie (por. fot 3).

Fotografia 3. Systematyka przypadków w podręczniku Volckmara na przykładzie paradygmatu drugiej deklinacji rzeczowników (Vol/1612: [32])

**Quæ est Secunda Declinatio Substantivorum?
Fœmininorum, cujus typus hic est.
Singulariter.**

N.	G.	D.	A.	V.	Ab.	Inst.	Pl:
6	7/e	7/e	8/a/	9	femilis		femilis
Consonans	t	i	femilis nominatio	i	est genitio	6	est Datio.

Konsekwencją silnego przywiązania do systemu łacińskiego jest zarówno u Stojeńskiego, jak u Volckmara zachowanie w systemie przypadków ablatywu właściwego (*ablativus proprie sic dictus*), choć, jak wskazuje zilustrowany powyżej wykaz końcówek, Volckmar zdaje sobie sprawę z jego podobieństwa do genetywu.

Zmianę w traktowaniu ablatywu właściwego w systemie przypadków polskich przyniesie dopiero podręcznik Franciszka Menińskiego.

3. FRANCISZEK MENIŃSKI

Porządek przypadków polskich podawany przez Menińskiego wygląda podobnie jak u poprzedników i pozornie nie zapowiada żadnego przełomu. Obecne jest odwołanie do łaciny i występujących w niej 6 przypadków, do których został dodany *ultimus*:

Język polski ma sześć przypadków, jak łacina, można jednak jeszcze oznaczyć i siódmy, który nazwiemy ostatnim (*ultimus*), który łączy się z niektórymi przyimkami i różni się od pozostałych końcówkami i zastosowaniem, jak zobaczymy poniżej⁸ (Men/1649: 16, tłum. M. Z.).

tivus, qui instrumentum aut comitatum significat, quem instrumentalem dicimus. Et Ablativus, qui inesse aliquid alicui significat, quem nos ultimum appellabimus” (Vol/1612: [22]).

⁸ „Casus sex habet Polonica lingua ut Latina; potest tamen assignari et septimus, quem ultimum vocabimus, qui inservit aliquibus prepositionibus. differtque ab aliis terminatione et usu, ut infra videbitur” (Men/1649: 16).

Nowością jest dodanie definicji *casus ultimus*, w której autor zwraca uwagę na jego łączliwość z przyimkami, a także odejście od traktowania go jako typu ablatywu. Jeśli jednak przyjrzymy się podawanym przez Menińskiego paradygmatom odmian, dostrzeżemy rzecz o wiele istotniejszą – rezygnację z uwzględniania ablatywu właściwego o znaczeniu separatywnym. Przy ablatywie autor podaje jedynie znaczenie instrumentalne, konsekwentnie zaś uwzględniany przy wzorach odmian *ultimus* ma przy sobie formy miejscownika (por. fot. 4).

Fotografia 4. Ablativus i ultimus w paradygmatach odmian w podręczniku F. Menińskiego (Men/1649: 32)

O tym, że jest to w pełni świadoma i przemyślana decyzja, świadczy poniższy fragment objaśniający bezzasadność traktowania wyrażenia z przyimkiem *od* jako ablatywu:

Jednak, abyś się nie pogubił w moich oznaczeniach przypadków, wiedz że mówimy „od tego świętego” łac. *ab hoc sancto*, chociaż umieściliśmy jako formę ablatywu „świętym”, ponieważ przyimek „od” rządzi dopełniaczem, którym to przypadkiem rządzi też (w polszczyźnie) wiele innych przyimków „do”/ad itp. Ablativus zaś podaliśmy prawidłowo, ponieważ to, co wyraża się po łacinie Ablatywem (bez przyimków) wyraża się po polsku przez ten właśnie przypadek zakończony -ym lub -em itp. Po polsku oddaje się: Uderzył go kijem/ *percussit eum baculo*; otworzył kluczem/*aperuit clavi*; z Panią/ *cum domina*⁹ (Men/1649: 20–21, tłum. M. Z.).

U Menińskiego widzimy głębszą refleksję nad funkcjami poszczególnych przypadków, udało mu się lepiej niż poprzednikom uwolnić od myślenia kategoriami właściwymi łacinie i w odniesieniu do ablatywu dostosować system łaciński do języka polskiego, w którym prymarną funkcją przypadku określanego jako *ablativus* jest funkcja instrumentalna.

4. JAN KAROL WOYNA

W *Compendiosa linguae Polonicae institutio* Woyna, nie odwołując się do łaciny, wymienia siedem przypadków występujących w języku polskim:

⁹ „Verum ne in assignatione meorum casuum confundaris, scias nos dicere od tego świętego/ ab hoc sancto, non od tym świętym, licet Świętym posuerimus pro Ablativo, quia praepositio od regit Genitivum, quem casum regunt aliae multae do/ad etc. Ablativum autem illum recte constituimus, quia quae Latine efferuntur per Ablativum (exceptis Praepositionibus) per hunc casum in -ym vel -em etc. Polonice redduntur: uderzył go kiiem/ percussit illum baculo; otworzył kluczem/ aperuit clavi; z Panią/ cum domina” (Men/1649: 20–21).

Casus septem: *Nominativus, Genitivus, Dativus, Accusativus, Vocativus, Ablativus, Ultimus* (Woy/1690: 14).

Ablativus rozumie jako narzędnik i, podobnie jak Meniński, rezygnuje z uwzględniania znaczenia łacińskiego ablatywu *separationis*, czemu daje wyraz przy podawaniu wzorów odmian:

Fotografia 5. *Ablativus* i *ultimus* w paradygmacie odmiany rzeczownika *baba* w podręczniku Woyny (Woy/1690: 37)

A. <i>sz</i>	Bábą	A. <i>semi</i>	Bábámi
U. <i>w sey</i>	Bábie	U. <i>w rych</i>	Bábách.

Ablativus jest definiowany następująco:

Przez ten przypadek oddaje się na ogół łaciński ablativus wyrażający narzędzie, sposób lub przyczynę np. piszę piórem (łac. *scribo calamo*), prośbą albo groźbą dostąpić czego (łac. *petitis aut minis aliquid consequi*)¹⁰ (Woy/1690: 14, tłum. M. Z.).

Jeśli zaś chodzi o ostatni przypadek, to Woyna, idąc w ślady Menińskiego, podaje jego definicję, podkreślając konieczność użycia przy nim przyimka:

Ultimus zaś nie występuje nigdy samodzielnie, tylko łączy się najczęściej z przyimkami w lub na np. byłem w Kościele na Kazaniu/*fui in templo in concione* etc. (Woy/1690: 14, tłum. M. Z.).

5. BARTŁOMIEJ KAZIMIERZ MALICKI

Tractus ad compendiosam cognitionem linguae Polonicae Malickiego jest najmniej znanym z analizowanych tu podręczników. Nie doczekał się opracowania w *Dawnych gramatykach i ortografiach* i nie został objęty ekscerpcją w pracach nad SHTG, a Klemensiewicz wspominał o nim jedynie pobieżnie (Klemensiewicz 1974: 415). Wydany rok później *Klucz do języka francuskiego* tegoż autora (Mal/1700) cieszył się zdecydowanie większą popularnością.

Malicki stworzył własny termin łaciński na określenie polskiego miejscownika – *casus positivus*¹¹:

¹⁰ „Per hunc casum redditur plerumque ablativus Latinus instrumentum, modum aut causam significans, e. g. piszę piórem, scribo calamo; prośbą albo groźbą dostąpić czego, petitis aut minis aliquid consequi etc.” (Woy/1690: 14).

¹¹ Musiał być dumny ze swej inwencji, bo nie omieszkał wspomnieć o stworzonym przez siebie terminie w wydanym rok później *Kluczu do języka francuskiego*: „Mamy my Polacy siódmy spadek, którym ja w Grámmátce mojej uczącej Polskiego názwał: Pozytif, jákoby Pokládájacy [...]. Mamy

Zwróć uwagę na to, że poza przypadkami używanymi w łacinie mają Polacy jeden szczególnie, którego istotę i zasadność nazwy opiszę poniżej i wtedy będzie wiadomo, dlaczego jest określany mianem *positivus*, można by było też wyróżnić *instrumentalis*, ale tu jest objęty nazwą *ablativus*¹² (Mal/1699: 7, tłum. M. Z.).

W języku polskim jest siedem przypadków. Siódmy, występujący poza używanymi w łacinie, postanowiłem nazwać *positivus*, dlatego że oznacza rzecz jakby w czymś innym, albo na czymś innym umieszczoną i ten nigdy nie łączy się bez przyimków *przy* lub *o* lub *po*, w znaczeniu *przez*, albo *w* czy *na* nie w ruchu lecz w spoczynku, bowiem przy czasownikach oznaczających ruch rządzą one biernikiem. Jest też i ósmy, który zasadnie można nazwać *instrumentalis* (narzędnikiem), dlatego, że za jego pomocą określane są narzędzia lub jakby narzędzia, lecz ten my Polacy ujmujemy pod drugą formą ablatywu¹³ (Mal/1699: 12, tłum. M. Z.).

Malicki podaje tradycyjny zestaw przypadków, poza funkcjonującymi w łacinie dodaje *positivus*, którego nie uważa za podtyp ablatywu, a który nazywa „szczególnym przypadkiem”. Odnotowuje też istnienie *instrumentalisu*, ale jego formy podaje przy ablatywie, nie rezygnując równocześnie, jak to zrobili Meniński i Woyna, z łacińskiego ablatywu właściwego, co widać przy podawaniu paradygmatów odmian, w których przy ablatywie podaje zarówno wyrażenie z przyimkiem *od*, jak i formy narzędnika.

Fotografia 6. Ablativus i ultimus w paradygmatach odmian w podręczniku Malickiego (Mal/1699: 13)

6. PODSUMOWANIE

Podsumowując powyższe rozważania, przedstawiam zestawienie nazw i funkcji przypadków polskich, które możemy uznać za potomstwo łacińskiego ablatywu. Choć przedmiotem niniejszych badań miał być tylko miejscownik, to niemożliwe

i ósmy [...] Instrumentalny” (Mal/1700: 45). „Spadek u Polaków, którym w pominiętej Grammatyce nazwał Pozytywem jakoby pokładającym. Ten się nie może łączyć bez prepozycje” (Mal/1700: 54).

¹² „Observa praeter casus Latinis usitatos esse Polonis unum periculiarem *(sic!), cuius essentiae et denominationis rationem inferius describo ibique constabit, cur nomine Positivi intituletur posset assignari octavus Instrumentalis, sed hic sub Latino Ablativo continetur” (Mal/1699: 7).

¹³ „Casus in idiomate Polono sunt septem. Septimum praeter usitatos a Latinis placuit vocare Positivum, eo quod significet rem, quasi in alio seu super alio positam, talisque nunquam ponitur sine praepositionibus przy penes vel o de, vel po cum significat per, vel w aut na significantibus in et super non cum motu sed cum quiete, nam cum verbis motum denotantibus regunt Accusativum. Est quidem et octavus, qui iure dici posset instrumentalis, eo quod per illum sola instrumenta vel quasi instrumenta specificantur, sed hunc Poloni complectimur sub secunda forma Ablativi” (Mal/1699: 12).

okazało się rozpatrywanie go w oderwaniu od narzędnika i ablatywu właściwego, które w opisywanych gramatykach były z miejscownikiem ściśle związane.

Łaciński *ablativus* zostaje rozbity na dwa przypadki polskie odpowiadające jego funkcjom: narzędnik *instrumentalis* (*instrumentum* łac. ‘narzędzie’) i miejscownik *localis/locativus* (*locus* łac. ‘miejsce’), którym w łacinie odpowiadały *ablativus instrumenti* i *ablativus loci* (w łac. na ogół określa się tak zarówno *ablativus* występujący w wyrażeniach przyimkowych, jak i bez przyimka).

Tabela 3. System przypadków w łacińskojęzycznych gramatykach języka polskiego

łacina	Storius-Stojeński	Volckmar	Meniński	Woyna	Malicki
nominativus	nominativus	nominativus	nominativus	nominativus	nominativus
genetivus	genetivus	genetivus	genetivus	genetivus	genetivus
dativus	dativus	dativus	dativus	dativus	dativus
accusativus	accusativus	accusativus	accusativus	accusativus	accusativus
vocativus	vocativus	vocativus	vocativus	vocativus	vocativus
ablativus	ablativus	ablativus (rozumiany jako abl. właściwy)	ablativus (rozumiany jako abl. instrumenti)	ablativus (rozumiany jako abl. instrumenti)	ablativus (abl. właściwy + instrumentalis)
	casus septimus* (ablativus tertius)	instrumentalis ultimus	casus septimus/ ultimus	ultimus	positivus

W dawnych, nie tylko łacińskojęzycznych, gramatykach języka polskiego długo utrzymuje się silnie motywowany łaciną *ablativus* właściwy, czyli *separativus*, stąd w paradygmatach odmian przy ablatywie mamy zarówno wyrażenia z przyimkiem *od* czy z (które, jak słusznie zauważył Meniński, w polszczyźnie łączą się z dopełniaczem), jak i znaczenie instrumentalne odpowiadające polskiemu narzędnikowi. O silnej inspiracji łaciną świadczą też polskie nazwy ablatywu, będące pierwotnie dosłownymi tłumaczeniami łacińskiego terminu (*aufferre* – ‘zabierać’, ‘odbierać’, *ablativus* – *odbierający*, *oddalający* DonGl/1542, *precz bierzący oddalonek* Bart/1544 itp.).

Łacińskie określenia miejscownika w dawnych gramatykach możemy podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowią terminy związane z pozycją, jaką zajmuje miejscownik wśród innych przypadków, stąd wywodzą się takie terminy jak *casus ultimus* (‘ostatni’), *septimus* (‘siódmy’ – rzadko, głównie w sytuacji, gdy miejscownik jest traktowany wspólnie z narzędnikiem, jak ma to miejsce u Stojeńskiego), czy *ablativus tertius*. Kolejną grupą są terminy motywowane znaczeniem. Tu zaliczają się *locativus/localis* (od łac. *locus* – miejsce) podawany często w gramatykach jako

łaciński odpowiednik polskiego „miejscownika” czy występujący u Malickiego *positivus* (związany z łac. *positio* – ‘położenie’). Trzecią grupę, nieodnotowaną przez autorów analizowanych tu podręczników, mógłby stanowić nieobecny w gramatykach polskich, a występujący np. w *Grammatyce rosyjskiej* Mikołaja Lubowicza (Lub/1778: 17) *casus praepositionis* odzwierciedlający uwarunkowania składniowe miejscownika i często podkreślany w definicjach fakt, że muszą mu towarzyszyć przymyki.

Bibliografia

Teksty źródłowe

- Kopczyński, O. 1817. *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia Księży Pijarów. Online: https://books.google.pl/books?id=T_foVfJwJhEC&hl=pl&pg=PA3#v=onepage&q&f=false [dostęp: 5.04.2024].
- Malicki, B.K. 1699. *Tractus ad compendiosam cognitionem linguae Polonicae*. Kraków: [s.n.]. Online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/479846/edition/387640/content> [dostęp: 5.04.2024].
- Meniński, F. 1649. *Grammatica seu institutio Polonicae linguae*. Gdańsk: Georgius Forster. Online: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=154742&from=FBC> [dostęp: 20.03.2024].
- Statorius-Stojeński, P. 1568. *Polonicae grammatices institutio*. Kraków: Drukarnia Królewska. Online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=5446&from=publication> [dostęp: 22.03.2024].
- Volckmar, M. 1612. *Compendium linguae Polonicae*. Gdańsk: Jakob Rhode. Online: epub.ub.uni-muenchen.de/11287/1/W8Philol.954_1.pdf [dostęp: 5.04.2024].
- Woyna, J.K. 1690. *Compendiosa linguae Polonicae institutio*. Gdańsk: David Fridericus Rhetius.

Opracowania

- Cytowska, M. 1968. *Od Aleksandra do Alwara (Gramatyki łacińskie w Polsce XVI w.)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dąbrowska, A. 2012. *Kto, gdzie, kiedy i dlaczego uczył (się) dawniej języka polskiego jako obcego?* W: *Oblicza polszczyzny*, red. A. Markowski, R. Pawelec, s. 191–210. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Dąbrowska, A. 2018. Nauczanie polszczyzny jako języka obcego w historii języka polskiego. *Język Polski* 98 (2), s. 22–41.
- Decyk-Zięba, W. kier. 2014–2018. *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*. Online: <https://gramatyki.uw.edu.pl/> [dostęp: 5.04.2024].
- Decyk-Zięba, W. 2020. O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej. *Poradnik Językowy* 5, s. 60–75.
- EBBE – Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE): www.estreicher.uj.edu.pl.
- Jefimow, R. 1970. *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku. Stan wiedzy o polszczyźnie w XVII wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Klemensiewicz, Z. 1974. *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mańczak, W. 1967. Odmiana nazwisk na -o. *Język Polski* 47, s. 276–289.

- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Łoś, J. 1927. *Krótką gramatyka historyczna języka polskiego*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rodek, E. 2016. Przejawy świadomości językowej Polaków w wybranych tekstach z lat 1696–1740. *Prace Filologiczne* 69, s. 379–400.
- SHTG – *Słownik historyczny terminów gramatycznych online*. Warszawa. Online: <https://shtg.uw.edu.pl> [dostęp: 5.04.2024].
- Szyszkowski, W. 1961. Walka o język polski w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie* 12, s. 3–40.
- Wikarjak, J. 1992. *Gramatyka opisowa języka łacińskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zadka, M. 2021. Zastosowanie łacińskiej terminologii gramatycznej do opisu polskiej koniugacji w XVII-wiecznych podręcznikach gramatyki języka polskiego – na przykładzie podręczników Menińskiego i Malickiego. *Orbis Linguarum* 55, s. 149–169. Online: https://orbis-linguarum.pl/articles/55/08_zadka.pdf [dostęp: 7.04.2024].
- Zwoliński, P. 1956. Gramatyki języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny. *Poradnik Językowy* 7–9, s. 251–260; 310–321; 356–369.

Casus septimus, ultimus, localis, positivus
– definitions of the locative in Latin grammars of the Polish language

Summary

Traditional Latin grammatical terminology, due to the great similarity and close links between Latin and Polish, was well suited to describe Polish. This is evidenced by the fact that Latin-language grammars and Polish language textbooks rarely needed to use terms different from those used to describe Latin. It happened only in cases of significant differences between Polish and Latin. One such situation is the partial discrepancy in the case system of the languages in question (Latin has 6 of them, Polish has 7). This difference caused the need to find a name for the 'extra' Polish case. This article presents definitions of the locative taken from the textbooks of Satorius-Stojeński, Volckmar, Meniński, Woyna and Malicki, attempts to find an adequate Latin term for it, and indicates the sources of the terms used by the authors mentioned.

Keywords: Latin grammatical terminology – Polish language – grammar books – case names – locative.

Adj. Marta Falkowska